9

0975CH09

समासाः

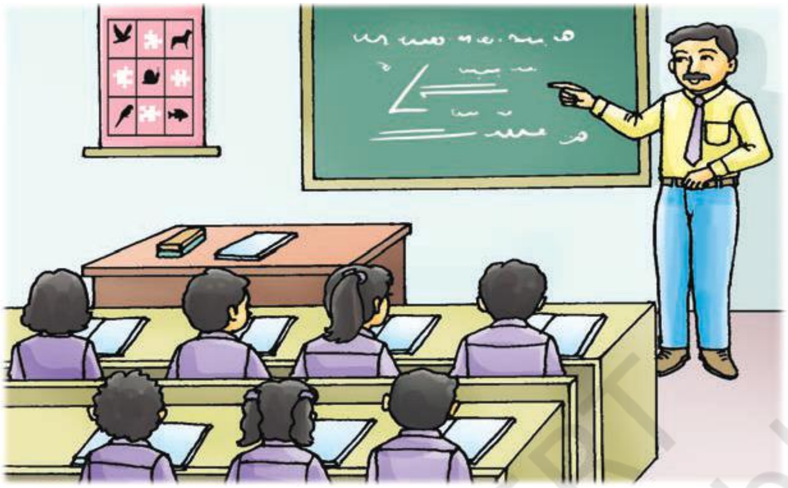

(अध्यापक: कक्षायां प्रविशति। छात्रा: उत्थाय अभिवादनं कुर्वन्ति।

अध्यापक: – (एकं छात्रम् उद्दिश्य) पङ्कज! किमर्थं खिन्न: इव दृश्यसे?

पङ्कज: – गुरुवर! एष शुभङ्कर: माम् सर्वदा ‘पङ्के जात:’ इति सम्बोधयति। न रोचते एतत् मह्यम्।

मनोज: – आम् गुरुवर! एष: माम् अपि ‘मनसि जायते’ इति उपहसति।

यशोदा – परम् यदा एष: माम् ‘यश: ददाति या’ इति कथयति तदा अहं तु प्रसन्ना भवामि।

घनश्याम: – माम् अपि एष: ‘घन इव श्याम:’ इति कथयति।

सुरेश: – माम् तु एष ‘सुराणाम् ईश:’ इति कथयति।

सर्वे छात्रा: – गुरुवर! कृपया एनम् अवबोधयतु येन स: एवं मा व्यवहरेत्।

अध्यापक: – (विहस्य) शुभङ्कर! किं त्वम् आत्मन: नाम अपि 'शुभं करोति' इति एवम् उच्चारयसि?

(सर्वे छात्रा: उच्चै: हसन्ति।)

अध्यापक: – भो छात्रा:! भवताम् नाम्नां कृते शुभङ्कर: यानि कानि अपि पदानि प्रयोजयति तानि न कथमपि अनुचितानि। वस्तुत: स: युष्माकं नाम्नां विग्रहम् एव प्रयोजयति।

© NCERT not to be republished

छात्राः – कृपया विस्तरेण बोधयन्तु।

अध्यापकः – बाढम्। ध्यानेन एतत् कथनं शृणुत- एकदा नीले अक्षिणी यस्याः, सा माता च पिता च, तौ प्रणम्य, लम्बम् उदरम् यस्य तम्, घन इव श्यामम्, पार्वती च परमेश्वरः च, तौ प्रणतवती, गृहस्य उद्याने विशालः च एषः वृक्षः, तत्र आरूढम् एकं वानरम् अपश्यत्।

छात्राः – गुरुवर! भवतः कथनम् अवगन्तुम् अक्षमाः वयम्।

अध्यापकः – अधुना पुनः शृणुत- एकदा नीलाक्षी पितरौ प्रणम्य लम्बोदरं घनश्यामं पार्वतीपरमेश्वरौ च प्रणतवती। ततः गृहोद्याने विशालवृक्षारूढम् एकं वानरम् अपश्यत्।

प्रथमं मया यानि पदानि प्रयुक्तानि तानि विग्रहवाक्यानि आसन्। पुनः मया तत्स्थाने समस्तपदानि प्रयुक्तानि। एतद्विषयं विस्तरेण एवम् अवगच्छामः - यदा अनेकपदानां स्थाने विभक्तिलोपं कृत्वा एकपदं प्रयुज्यते तदा तत् पदं समस्तपदं भवति। समासप्रक्रियायाम् अनेन भाषासौष्ठवं लाघवं च परिज्ञायते। कथितमस्ति - **'समसनं समासः।'**

समासस्य मुख्यतः चत्वारः भेदाः सन्ति - अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, द्वन्द्वः, बहुव्रीहिश्च। तत्पुरुषस्यौ अन्यौ द्वौ मुख्यभेदौ अपि स्तः - कर्मधारयंद्विगुश्च। एतदतिरिक्तम् अलुक्, नञ्, उपपदतत्पुरुषः च अस्य भेदाः भवन्ति।

अस्मिन् अध्याये वयम् केवलं तत्पुरुष-द्विगु-द्वन्द्व-समासानां विशिष्टम् अभ्यासं करिष्यामः।

तत्पुरुषः समासः
(उत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषः)

अस्मिन् समासे उत्तरपदं प्रधानं भवति। विग्रहे पूर्वपदेन सह विभक्तिप्रयोगः भवति। विग्रहे या विभक्तिः प्रयुज्यते तया नाम्ना एवास्य तत्पुरुष-समासस्य नाम भवति।

यथा —

समस्तपदानि	**विग्रहः**	**समासनाम**
शरणागतः	शरणम् आगतः	द्वितीय-तत्पुरुषः
हरित्रातः	हरिणा त्रातः	तृतीया-तत्पुरुषः
पाकशाला	पाकाय शाला	चतुर्थी-तत्पुरुषः
रोगमुक्तः	रोगात् मुक्तः	पञ्चमी-तत्पुरुषः
राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः	षष्ठी-तत्पुरुषः
जलमग्नः	जले मग्नः	सप्तमी-तत्पुरुषः
युधिष्ठिरः	युधि स्थिरः	अलुक्-तत्पुरुषः

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

कुम्भकार:	कुम्भं करोति इति	उपपद-तत्पुरुष:
अज्ञानम्	न ज्ञानम् इति	नञ्-तत्पुरुष:

- नञ्-तत्पुरुषे यदि पदस्य प्रथमवर्ण: स्वर: भवति तदा समस्तपदे 'न' स्थाने 'अन्' प्रयुज्यते परं यदि शब्दस्य प्रथमवर्णं व्यञ्जनं भवति तदा 'न' स्थाने 'अ' प्रयुज्यते।

द्विगु: समास:
(संख्यापूर्वो द्विगु:)

यस्मिन् समासे प्रथमपदं संख्यावाचि भवति समाहारस्य (एकत्रीकरणस्य) च भाव: अस्ति स: द्विगुसमास: भवति।

यथा —

समस्तपदम्	**विग्रह:**
पञ्चपात्रम्	पञ्चानां पात्राणां समाहार:
चतुर्युगम्	चतुर्णां युगानां समाहार:
त्रिभुवनम्	त्रयाणां भुवनानां समाहार:
अष्टाध्यायी	अष्टानाम् अध्यायानां समाहार:

द्वन्द्व-समास:
(उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व:)

द्वन्द्वसमासे उभयो: पदयो: प्रधानता भवति। विग्रहे प्रतिपदं पश्चात् 'च' इति पदस्य प्रयोग: भवति।

यथा —

समस्तपदम्	**विग्रह:**
रामकृष्णौ	राम: च कृष्ण: च
पितरौ/मातापितरौ	माता च पिता च
कन्दमूलफलानि	कन्दं च मूलं च फलं च
पाणिपादम्	पाणी च पादौ च

अभ्यास:

1. प्रदत्तपदानां विग्रहं कृत्वा समासनाम लिखत —

समस्तपदम्	**विग्रह:**	**नाम**
विद्यालय:	**विद्याया: आलय:**	**तत्पुरुष:**
i. सप्तर्षि:	....	....
ii. खलसज्जनौ	....	....

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

iii. गृहोद्याने ....

iv. विभवहीना: ....

v. चतुर्भुजम् ....

vi. पत्रपुष्पे ....

vii. लौहघटिता ....

viii. खगोत्तम: ....

ix. सुखदु:खे ....

x. त्रिलोकी ....

2. प्रदत्तपदेषु समासं कृत्वा समासनाम लिखत —

विग्रह:	समस्तपदम्	नाम
कुसुमानाम् आवलि:	**कुसुमावलि:**	**तत्पुरुष:**
i. सप्तानां पदानां समाहार:	....	....
ii. परेषाम् उपकार:	....	....
iii. राम: च लक्ष्मण: च	....	....
iv. न पेयम्	....	....
v. धर्म: च अर्थ: च	....	....
vi. काम: च मोक्ष: च	....	....
vii. पञ्चानां वटानां समाहार:	....	....
viii. मातु: गृहे	....	....
ix. न इष्टम्	....	....
x. त्रयाणां भुवनानां समाहार:	....	....
xi. लाभ: च अलाभ: च	....	....

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26